

СОЦІАЛЬНІ ІНТЕРЕСИ В КОНТЕКСТІ
СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ

Київ 2011

ІІІ. СОЦІАЛЬНІ РЕАЛІЇ
КОНТЕКСТІВ ПЕРЕХІДНОСТІ

РОЗДІЛ 6. ПРАКТИКИ РЕАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНИХ
ІНТЕРЕСІВ У КОНТЕКСТІ СУСПІЛЬНО-
ПОЛІТИЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ

6.1. Ресурси реалізації соціальних інтересів
у демократичному суспільстві

При дослідженні проблем модернізації сучасного суспільства виникає питання: Чи можлива модернізація без демократизації?

Модернізацію в контексті нашого розгляду можна позначити як європейський вектор вибору соціокультурного розвитку. Зміст модернізації сучасної держави полягає передусім у перетворенні її з органу примусу на провідний механізм самоорганізації суспільства. Відкритість держави реалізується в демократизаційних процесах у суспільстві, розвитку нового типу відносин із громадянським суспільством. Тільки коли модернізаційні перетворення матимуть демократичний характер, вони сприятимуть, а не суперечитимуть продуктивному розвитку суспільства

Демократизація як тенденція розвитку суспільства поступово охоплює всі сфери суспільного й індивідуального життя особистості, змінює його стиль і ритм і є одним із провідних проявів сучасного процесу модернізації. Причому це чинник не тільки політичної, а й соціокультурної модернізації. Успішність демократизаційних процесів на всіх рівнях функціонування суспіль-

ББК 60.5
С 69

С 69 Соціальні інтереси в контексті соціокультурної модернізації / За ред. О. Зюбіної. — К. : Інститут соціології НАН України, 2011. — 320 с.

ISBN 978-966-02-6222-5

Традиційна соціологічна проблематика соціальних інтересів практично не досліджена в контексті суспільних трансформацій сучасного українського соціуму. Авторський колектив відходить від класичної конфліктологічної парадигми і черпаче акцент на аналіз інтересів у єдності суб'єктивного і об'єктивного. Проникливий комплексний підхід дає можливість дослідити суперечливе поєднання різноманітних інтересів у просторі міжіндивідуальних та міжгрупових взаємодій. У монографії обґрунтовуються нові методологічні підходи, застосування яких дає можливість визначити теоретичні засади дослідження соціальних інтересів у ситуаціях перехідності. Велику увагу приділено аналізу практик реалізації соціальних інтересів у контексті соціально-політичних перетворень та ціннісно-нормативних трансформацій.

Адресовано науковцям, студентству, державним службовцям і політикам.

Traditional sociological problems of social interests is not practically explored in the context of public transformations of modern Ukrainian socium. An author's board walks away from a classic conflict paradigm and carries on accent on the analysis of interests in unity of subjective and objective. The complex approach enables to explore contradictory combination of various interests in space of individual and group co-operations. In a monograph new methodological approaches are proposed. Its give possibility to define theoretical principles for exploring of social interests in the situations of transition. Lot of attention is paid to the analysis of practices of realization of social interests in the context of socio-political and value-normative transformations.

This book is addressed to the scholars, students, officials and politicians.

ББК 60.5

Наукові рецензенти:

А. Ручка, доктор філософських наук

В. Сулякова, доктор філософських наук

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту соціології НАН України (протокол №4 від 22 червня 2011 року)

ISBN 978-966-02-6222-5

© Інститут соціології НАНУ, 2011

ства сьогодні стає й чинником успішної модернізації певного суспільства.

Справді, проблема формування демократичного устрою в суспільстві, становлення громадянського суспільства передбачає не тільки формальні зміни, а й відтворення певних умов для формування нових соціальних відносин, трансформації соціальної самосвідомості особистості, укорінення демократичних форм та механізмів реалізації соціальних інтересів у міжособистісних та міжгрупових взаємодіях. Соціальні інтереси різних соціальних суб'єктів дії можуть мати різну векторну спрямованість (від збігу до повної протилежності). І саме засоби та форми реалізації таких інтересів демонструють стан розвитку суспільства, продуктивність і цивільність міжособистісної та міжгрупової взаємодії. Успішність демократичних перетворень у суспільстві (а Україна проголосила саме такий напрямок свого подальшого розвитку) потребує й становлення демократичних механізмів та засобів реалізації соціальних інтересів. В умовах курсу на демократизацію суспільства аналіз наявності, прийнятності та ступеня розвитку основних складових демократичного устрою (демократичних настанов) як чинник реалізації соціальних інтересів у сучасній Україні набуває особливої актуальності, що й обумовлює важливість такого дослідження.

Демократичні настанови розглядаються як певні соціальні цінності, певне світосприйняття, установки, форми та механізми соціальної взаємодії, що є чинниками реалізації міжособистісних і міжгрупових відносин у демократичному суспільстві та забезпечують демократичні засоби реалізації та відстоювання соціальних інтересів. Це передусім можливість розширення та оптимізації міжособистісних і міжгрупових взаємодій у рамках демократичного розвитку суспільства (напр., групування та узгодження, а не диктат та примус до будь-яких інтересів).

Соціологічний словник-довідник з питань громадянського суспільства робить такі акценти на розумінні соціального інтересу: «соціальні інтереси — це причини, що викликають прояви активності соціальних суб'єктів, спрямовані на задоволення актуальних потреб представників тих або інших спільнот... Соціальні інтереси різних соціальних суб'єктів дії можуть мати різну векторну спрямованість: від збігу (ідентичності) до повної протилежності (антагонізму), що може призвести і призводить до соціальних конфліктів. Тому інститути та структури

громадянського суспільства є тут, по-перше, *реальним механізмом* найповнішого та найсправедливішого представлення, забезпечення та захисту інтересів усіх соціальних суб'єктів, а по-друге, як *соціальна техніка* узгодження, оптимального поєднання різних видів соціального інтересу, в тому числі й антагоністичних, на консенсусній (найконструктивнішій) основі [1, с. 53].

Отже, в контексті проблематики нашого дослідження проаналізуємо насамперед обізнаність і зацікавленість (потребу) громадян у демократичних формах реалізації інтересів на основі оцінювання ступеня задоволеності станом впровадження демократичних норм та цінностей (взаємодії в суспільстві), а також проаналізуємо ймовірність і продуктивність їх впровадження в безпосередній соціальній взаємодії.

Розглядаючи цю проблему, слід зауважити, що «соціальний інтерес» має двохсторонній характер, тобто виконує дві функції. Так, у контексті розгляду глобальних прагнень людини інтерес виступає збудувачем, що змушує діяти. А в контексті розгляду діяльності, наприклад, політичних, соціальних або економічних опонентів інтерес є метою дій колективу, групи.

Необхідно також акцентувати увагу на розмежуванні інтересів, виділених ще Юмом у праці «Трактат людської природи» («Treatise of Human Nature»). Можливі розрізняти інтереси, «обмежені» вузьким колом осіб, що співграють саме тому, що здатні розпізнати загальну мету, та інтереси, що охоплюють безліч індивідів, які, зі свого боку, не в змоззі реально узгодити значимість цього інтересу (тобто неусвідомлені, нерозпізнані інтереси). Індивід очікує приєднатися до загального інтересу (public interest), зазначає Юм, якби могли розпізнати інтерес, віддалений у часі й відлучений у просторі, далекий, порівняно з незаперечною, негайною і безпосередньою перевагою сиринняття через почуття. Відзначимо, що рішення полягає в тому, аби відшукати точку дотику, що зміщється залежно від обставин, між бажаннями окремої особи (того, хто реально «зацікавлений», тобто має суб'єктивне бажання) та її об'єктивним інтересом, що відповідає інтересам суспільства, у якому вона проживає.

Отже, можна виокремити *розпізнаваний і нерозпізнаваний* інтерес, інтерес, що є *рушійною силою дій*, і інтерес, що є *ключовою метою дій*, *об'єктивний і суб'єктивний* інтерес. Таке розрізнення необхідно враховувати при вивченні питань входження демократич-

них настанов у коло сучасних інтересів членів суспільства при дослідженні ступеня та якості такого входження. Крім того, зауважимо, що для дослідження важливо розрізняти поняттєвий зміст двох різних інтересів, які протиставлені один одному — ті, що виправдовують державу та її «загальний інтерес», і ті, що державі протистоять в ім'я інтересу «приватних осіб».

Здавалося б, демократичний розвиток має бути і загальним, і груповим, і приватним інтересом — тобто суспільним інтересом усього українського суспільства, виходячи з об'єктивного розуміння демократичного устрою.

Зазначимо, що демократія (з грец. *demos* — народ, *kratos* — влада) — це форма правління, за якої влада здійснюється через пряму народоверховність (пряма демократія) або через представників, що обираються народом чи якоюсь частиною народу (представницька демократія). З практичної точки зору ми розглянемо її як набір правил, процедур та умов, що дозволяють забезпечити законну вільну конкуренцію різних громадянських організацій і рухів, політичних партій та сліг, які репрезентують різні точки зору на шляху розвитку держави і суспільства та інтереси різних прошарків. Головною ж функцією демократії є забезпечення протирічного представництва у владі якомога більш широких інтересів населення країни.

Зуважимо, що Дж. Кін, переглядаючи демократичну теорію, стверджує, що сьогодні делати більше уваги зосереджується на природних правах людини. «Свобода, статок та шість громадян, право чинити опір несправедливим законам, розподіл влади, свобода преси, верховенство закону, обмеження часу перебування посланих осіб і законодавців на своїх посадах — ці та інші принципи сформулювалися на протязі олігархічного та державно-центристського політичного теорію», а використання влади шонайкраще привнесло контрольюється та переривається в умовах демократичного ладу, в якому існує інституціональний поділ між громадянським суспільством та державними інституціями» [2, с. 18–19].

Основними характеристиками сучасної демократії можна вважати дотримання таких громадянських прав і свобод: свободу слова за наявності відповідальності за використання даного права; право громадянина на вільне отримання й поширення повної, достовірної та правдивої інформації про діяльність органів влади; свободу вибору мови міжособистісного спілкуван-

ня; незалежність преси й інших засобів масової інформації (включаючи телебачення, Інтернет); громадянський, суспільний та парламентський контроль за армією, органами держбезпеки та інших силових структур; право приватної власності, гарантії її недоторканості і право на свободу незабороненої законом економічної діяльності; незалежність і неупередженість суду; право людини на чесний і об'єктивний розгляд її справи в суді із забезпеченням реальної змагальності сторін обвинувачення та суворе дотримання презумпції невинності; суворе дотримання принципу поділу законодавчої, виконавчої та судової влади; відповідальність чиновників виконавчої влади перед представницькими органами; свободу мирних зборів, мітингів та демонстрацій; право громадян вільно об'єднуватися в будь-які незборонені законом громадські організації, групи, спілки та політичні партії; гарантії особистої недоторканості громадян; право людини на життя, особисту свободу та безпеку; свободу творчості та творчого самовираження, зокрема свободу вираження поглядів і думок; свободу віросповідання і відправлення віри, релігійних культів та обрядів; обмеження втручання держави в діяльність економічних суб'єктів, громадян, громадських організацій, партій і рухів, релігійних конфесій, органів місцевого самоврядування; сильне місцеве самоврядування; розвинуті інститути парламентаризму, включаючи парламентські розслідування; загальне, рівне і пряме виборче право із забезпеченням реальної рівноправності та змагальності кандидатів, політичних партій і рухів та їхніх програм; державні гарантії внутрішньо-партійної і внутрішньо-професійної демократії, зокрема гарантії вільного існування внутрішньопартійних фракцій та дотримання визначених процедур під час виборів партійних органів; і нарешті розвинуте громадянське суспільство — один із феноменів сучасного суспільства, сукупність соціальних угруповань (груп, колективів), об'єднаних специфічними інтересами (економічними, етнічними, культурними й т.ін.), що реалізуються поза сферою діяльності держави та забезпечують можливість контролювати дії державної машини.

Громадянське суспільство — це суспільство з розвинутими економічними, культурними, правовими й політичними відносинами між його членами, що сприяють утворенню зворотних зв'язків між суспільством і державою. Ще Г. Гегель зазначав, що громадянське суспільство — це безліч вільних індивідів, які взає-

мощують між собою з метою задоволення свого загального інтересу. Громадянське суспільство — це об'єднання людей для задоволення своїх потреб поза і, можливо, проти держави в аспекті збереження свободи, власності та безпеки його громадян.

Реально актуальність демократизації та формування громадянського суспільства на сучасному етапі пов'язана передусім із тим, що громадянське суспільство виступає інтересом широкого кола людей. Саме громадянське суспільство поступово створює соціальний простір демократичних прав та обов'язків, простір реалізації демократичних цінностей і форм взаємодії в суспільстві, простір демократичних засобів реалізації соціальних інтересів. Сучасне громадянське суспільство можна представити як «всеохопну систему громадянських інститутів, що пронизують в усі «пори» громадського життя» і передбачають становлення нового індивідуалізму, який поєднує високе почуття особистої гідності з розширенням інтересів і активізацією соціальних зв'язків; формування й енергійний розвиток асоціацій, яких потребує економіка епохи глобалізації, бурхливе зростання сучасних засобів масової інформації з їхнім підтвердженням життям претензій на роль «четвертої влади» як наслідок інформаційного прориву і відображення тенденції просування до інформаційного суспільства; підвищене розкриття двосторонньої природи і специфічних можливостей громадянських політичних асоціацій, а також в умовах розторгнутої демократії системи публічного керування; ріст різноманітних за призначенням та формою соціальних і соціокультурних асоціацій, що відіграють високі ступіні структуризованості, характерні для розвинутого демократичного суспільства; швидкий розвиток міжнародних громадянських організацій та рухів [3, с. 42].

Відносичи поняття громадянського суспільства до структурованого й організованого соціуму, сучасна соціологія виділяє такі основні ознаки громадянського суспільства: по-перше, поділ соціального цілого на частини, стосунки, види діяльності, що володіють автономною логікою. По-друге, наявність індивіда, який прагне стати особистістю як унікальною одиницею соціуму й одним із його суб'єктів. Причому суверенний індивід постає в ролі нервного або базового елемента соціуму. Ці ознаки визначаються як основні для того, щоб вважати даний соціум таким, що відповідає нормам громадянського суспільства [3].

Сьогодні важко говорити про безумовно позитивний розвиток українського суспільства в напрямку всеосяжних демократичних перетворень у країні, і насамперед, це стосується не стільки кількісних, скільки якісних показників таких змін.

Справді результати досліджень фіксують переважно позитивне ставлення українців до характеристик та переваг демократичного устрою, розуміння тих можливостей, які демократія надала для захисту та реалізації їхніх інтересів.

Так, дослідження Інституту соціології НАН України (Омнібус-2007)⁸ засвідчують, що переважна більшість громадян України мають уявлення про те, що означає демократія. Лише 17,8% опитаних українців указали, що не знають відповіді на запитання: «Що, на Ваш погляд, означає демократія?» Близько 26,4% зазначили, що, на їхню думку, демократія — це «народне самоуправління», 20% — що це «ефективний спосіб контролю влади громадянами», 14,7% — «влада більшості з урахуванням та захистом інтересів меншості». Таким чином, слід зазначити, що переважна більшість українців вкладає в поняття «демократія» цілком позитивний зміст. Лише 2,1% опитаних зазначили, що демократія — це диктат меншості, а 17,2% — що це «слабка форма управління у державі, що заважає порядку, організованості і стабільності».

Демократичний розвиток суспільства продовжує залишатися пріоритетним для третини українських громадян. Дані соціологічного опитування Інституту соціології НАНУ (Омнібус-2009) підтверджують, що прихильників демократичного розвитку країни наразі майже удвічі більше, ніж противників (див. *табл. 1*). Так, 32,2% українців погоджуються з тим, що «демократія є найбільш бажаним типом державного устрою для України» проти 17,4% тих, хто вважає, що «за певних обставин авторитарний режим може бути кращим, ніж демократичний». Водночас чітко сформоване ставлення має лише третина населення, у чверті опитаних ставлення ще не сформувалося, а для решти взагалі не має значення, буде в країні демократія чи авторитаризм.

⁸ Вибірка Омнібусів ІС НАНУ репрезентує доросле населення України за основними соціально-демографічними ознаками — вік, стать, освіта, тип поселення. N=1200 осіб.

Розподіл відповідей на запитання:
«З яким із наведених суджень Ви згодні?» (%)

Судження	2009
Демократія є найбільш бажаним типом державного устрою для України	32,2
За певних обставин авторитарний режим може бути кращим, ніж демократичний	17,4
Для такої людини, як я, не має значення, демократичний режим у країні чи ні	24,8
Важко відповісти	25,6

Отже, можна констатувати, що демократичний розвиток на сьогодні навряд чи можна віднести до загальних інтересів населення, проте він, безумовно, є інтересом груповим і приватним. Дані дослідження дають певне уявлення про те, які ж групи є його носіями в сучасних умовах.

Серед класичних соціодемографічних чинників найвпливовішою виявилась освіта. Демократію як найбільш бажаний тип державного устрою для України підтримують передусім більш освічені мешканці країни: 45,6% — серед громадян з вищою освітою, 37,5% — серед громадян з першим ступенем вищої освіти, 29,2% — з середньою спеціальною освітою та 28,9% — з незакінченою середньою освітою.

Спостерігається і певний вплив регіонального чинника: на Заході країни демократію як найбільш бажаний тип державного устрою підтримують 39,3%, у Центрі — 35,9% опитаних, на Сході та Півдні країни — 27,6% та 26,3% відповідно.

У контексті ціннісних переваг також маємо досить чіткий груповий поділ. Серед тих, хто надає перевагу постматеріалістичним цінностям, — демократичний розвиток вважають бажаним 53,8% проти 29,5% у групі тих, хто орієнтований на матеріалістичні цінності¹ (див. *рис. 2*).

¹ Про методику формування груп на основі гнаний за методикою Р.Інгхарта див. детальніше нижче.

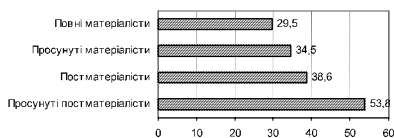

Рис. 2. Розподіл прихильників демократичного устрою залежно від вибору матеріалістичних і постматеріалістичних ціннісних пріоритетів (2009, %)

На рівні приватного впливовим виявилась така соціально-психологічна характеристика респондентів, як інтернальність — екстернальність. Демократичний тип державного устрою як найбільш бажаний частіше обирають інтерналі (тобто ті, хто бере відповідальність за свої вчинки та своє життя) — 36,8%. Серед екстерналів (тих, хто вважає, що їхнє життя залежить переважно від зовнішніх обставин) таких виявилось 28,4%. Демократичний устрій є важливим також для найбільш дієвоактивних мешканців України, які, відповідаючи на запитання: «Якою мірою Ви пристосувалися до теперішньої життєвої ситуації?», зазначають, що вони «активно включилися в нове життя, ринкової відносини видаються природним способом життєдіяльності». У цій групі бажаним вважають демократичний устрій 44,3%. Водночас серед тих, хто зазначав, що «не має бажання пристосуватися до теперішньої ситуації, живе як доведеться, чекає змін на краще», таких майже удвічі менше — 24,5%.

Разом з тим варто зауважити, що не зафіксувало суттєвих розбіжностей в означенні демократії як найбільш бажаного типу державного устрою в Україні за віковою ознакою, хоча загалом меншу прихильність демонструють респонденти старшого віку (див. *рис. 3*).

Водночас слід зазначити, що найбільшу байдужість в означенні бажаного типу державного устрою виявили громадяни віком від 55 років і більше — 29,3% проти 21,4% у віці до 30 років та 23,8% — у віці від 30 до 55 років.

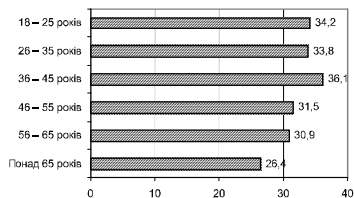

Рис. 3. Визнання демократії як найбільш бажаного типу державного устрою для України, розподіл за віковими групами (2009, %)

Парадокс полягає в тому, що попри те, що демократичний устрій приваблює лише третину населення, його здатність забезпечувати загальносуспільні та особистісні інтереси людини визнає прийнятні половина опитаних. Так, розмірковуючи про можливість демократичного розвитку країни, погоджувалися з твердженням, що:

- «демократія — найкращий політичний устрій для будь-якої сучасної держави» (55,1%);
- «тільки в демократичному суспільстві по-справжньому поважають права людини» (51,7%);
- «демократія забезпечує людині найбільше можливостей для індивідуального політичного вибору порівняно з іншими режимами» (49,4%);
- «без демократії неможливий економічний розвиток країни» (48,3%);
- «демократія надає людям можливість об'єднатися в партії та союзи для реального захисту своїх прав та інтересів» (46,6%);
- «тільки при демократії законодавча влада відбиває інтереси всіх основних соціальних груп» (39,7%)¹.

¹ Див.: [36, с. 666–694].

Характерно, що останню тезу заперечило лише 13,7 % опитаних.

Тобто українці визнають переваги демократичного устрою як ресурсу для ефективного реалізації інтересів і в політичній, і в законодавчій, і в економічній, і в соціальній сферах буття суспільства.

Разом з тим треба зазначити, що результати дослідження фіксують розбіжності між сприйняттям демократичного устрою як імовірної форми правління в країні, розумінням демократії як абстрактної категорії та реальними оцінками стану й розвитку демократії на теренах українського суспільства.

Так, наприклад, окреслюючи можливості демократичного суспільства, близько 40% опитаних зауважують, що «тілпики при демократії законодавча влада виражає інтереси всіх основних соціальних груп». Волночас, відповідаючи на запитання: «Про які політичні партії, представлені сьогодні у Верховній Раді, Ви могли б сказати, що вони виражають інтереси населення країни?», 32,4 % зазначають, що цього не робить жодна із них. Ще менше тих, хто вважає, що партії можуть представляти приватні інтереси конкретної людини. Так, відповідаючи на запитання: «Чи є серед політичних партій (блоків) України такі, які відстоюють інтереси таких людей, як Ви?», заперечили це 46,2 % опитаних (Омнібус-2007).

Близько половини українців зазначають, що «демократія надає можливість людям об'єднуватися у партії та союзи для реального захисту своїх прав та інтересів» і разом з тим реально понад 80 % опитаних українців зазначають, що «не належить до жодної з громадських, політичних організацій чи рухів». Причому ця цифра залишається практично незмінною упродовж усього досліджуваного періоду — у 1992 році цей відсоток становив 82%, у 1998 — 87%, у 2003 — 83%, у 2010 — 84%.

Результати Європейського дослідження 2009 року, в якому брала участь і Україна, засвідчують, що оцінка фактичного здійснення демократії в країні порівняно з іншими країнами — учасниками дослідження, у тому числі і пострадянськими, досить низька (див. рис. 4).

В Україні одні із найвищих відсотків найбільш негативної оцінки фактичного здійснення демократії — 29%, у Болгарії — 21%, у Росії — 12% [4, с. 30].

Подібні настрої стосовно реальної ситуації розвитку демократії в країні фіксуються і за результатами моніторингового

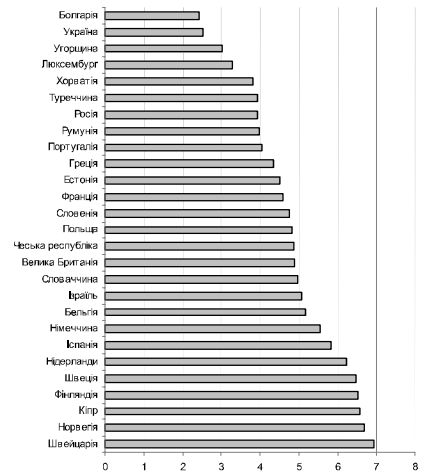

Рис. 4. Розподіл відповідей на запитання: «Як би Ви оцінили фактичне здійснення демократії тут, у країні, до теперішнього часу?» (середній бал)

дослідження Інституту соціології НАНУ. Так, у 2010 році більшість (58%) опитаних респондентів зазначили, що вони не задоволені тим, як розвивається демократія в нашій країні, і лише близько 18 % опитаних схвалюють такий розвиток (табл. 2).

Таблиця 2
Розподіл відповідей на запитання: «Якою мірою Ви задоволені чи не задоволені тим, як розвивається демократія в нашій країні?» (%)

Варіанти відповіді	2006	2008	2010
Взагалі не задоволений	17,7	25	18,9
Радше не задоволений	30,1	33	31,7
Важко сказати, задоволений чи ні	35,7	24,3	31,4
Радше задоволений	14,7	16,0	16,6
Повністю задоволений	1,6	1,7	1,4
Не відповідає	0,2	0,9	0,7

Результати дослідження засвідчують, що проблема не в демократії як такій, а в якості її функціонування в Україні, у її здатності ефективно репрезентувати, реалізувати та захищати інтереси соціальних груп і пересічних громадян. Можна виділити два основні взаємопов'язані й певною мірою взаємозалежні аспекти розгляду проблематики дослідження демократичних резервів реалізації соціальних інтересів: соціально-політичний та соціально-психологічний.

Розглядаючи соціально-політичний аспект реалізації соціальних інтересів, зазначимо, що саме модель представницької демократії є найпоширенішою у світі. Її сутність полягає в тому, що народ як основне джерело влади через чесні, рівні і справедливі виборні процедури делегує керування державою різним органам влади. Отож, громадяни опосередковано беруть участь у прийнятті рішень через вибори ними в органи влади своїх представників, покликаних виражати їхні інтереси. Однак представницька демократія, як і інші її моделі («прима», учасницька, слітарна тощо) має свої вади та ризики, пов'язані насамперед з реальними можливостями громадського контролю за владою, її підзвітністю суспільству, публічністю та прозорістю політичного процесу. Це особливо актуально для країн із молодим демократією, коли громадянське суспільство ще не стало повноцінним гравцем соціального процесу, а процедури та механізми реалізації інтересів громадян не набули реального дієвого характеру, властивого «якісним» демократіям.

Демократизація соціальних відносин, становлення громадянського суспільства підвищують значимість громадського контролю за владою. Відповідальність держави в особі влади й чиновників перед своїми громадянами можлива тільки за умови комплексної системи громадського контролю, до якої входять політична опозиція, політичні партії та громадські організації, ЗМІ і просто небайдужі громадяни. Розвиток такої дієвої системи лобювання суспільних інтересів сприяє, в свою чергу, підвищенню рівня громадської компетентності людей та розширенню повноважень і можливостей громадського контролю за владними інституціями. Це необхідно і самій владі та державі, адже влада тоді може максимально враховувати суспільні інтереси, інформувати й пояснювати іноді непопулярні реформаторські рішення у постійному діалозі з суспільством, спиратися у своїй політиці на компетентних й небайдужих громадян.

Разом з тим, відповідаючи на запитання: «Як Ви вважаєте, чи є у Вас можливість контролювати діяльність владних структур?» (у 2006 році воно було уточнено у такий спосіб: «Як Ви вважаєте, чи є у Вас можливість контролювати діяльність центральної виконавчої влади (президент, уряд)?») понад 81% опитаних у 2001 році вказали, що у них немає жодної можливості контролювати владні органи. В 2006 році таку відповідь дали 70,5% опитаних. Оцінка ж демократичних ресурсів суспільства щодо контролю діяльності влади за всіма запропонованими позиціями («міжнародні організації», «громадські організації», «політичні партії», ЗМІ, «референдуми», «участь у виборах») окрім позиції «участь у виборах» не перешкождала 10-відсотковій межі, підтверджуючи висновок про те, що в нинішній практиці демократії в країні у суспільстві немає (або принаймні йому бракує) реальних важелів впливу та контролю за владою. Це обумовлює певну специфіку включеності структур громадянського суспільства як посередників реалізації громадських інтересів у суспільстві (див. рис. 5).

Неважко помітити, що насамперед виділялися індивідуальні канали можливості контролю за діяльністю владних структур. Залучення структур громадянського суспільства як посередника реалізації громадянських інтересів у 2001 році практично не акцентувалась респондентами. У 2006 році ситуація дещо змінилася. Збільшилася загальна кількість громадян України, які вважають, що у них є можливість контролювати діяльність влад-

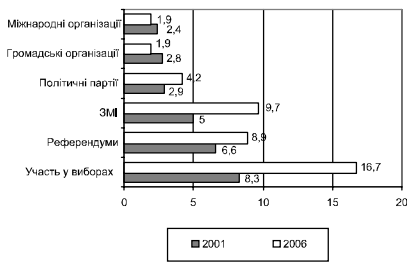

Рис. 5. Оцінка демократичних контрольних ресурсів реалізації інтересів у суспільстві (%)

них структур через такі канали впливу на владу, як «участь у виборах» — у 2006 році даний показник збільшився більш ніж удвічі порівняно з 2001 роком. Так само майже вдвічі збільшилася кількість респондентів, які вважають, що у них є можливість контролю за владою через ЗМІ, референдуми. Однак слід зазначити, що незважаючи на певну позитивну динаміку, загальна оцінка можливості контролю за владою за допомогою цих каналів залишається досить низькою, а оцінка можливостей таких засобів контролю за владою, як «громадянські організації» і «міжнародні організації», залишається практично мінімальною.

На жаль, громадянське суспільство, яке в початковому стані існує в Україні, практично не розглядається іншопільом як реальний, дієвий суб'єкт соціальних відносин, покликаний і здатний відстоювати й захищати інтереси громадян, контролювати діяльність владних органів, виступаючи посередником між державою й особою, що є суттєвим оптимізатором функціонування всієї соціальної системи.

Низька оцінка громадянами діяльності громадських організацій, на наш погляд, — це великою мірою результат і певної

відсутності культури громадянської взаємодії, і слабкої популяризації вже існуючого певного досвіду громадянського суспільства країни. Водночас, слід зауважити, що контроль за діяльністю влади, — це переважно функція й покликання саме громадянського суспільства, тобто досить невеликого в будь-якому суспільстві прошарку небайдужих громадян, а також організацій, які стоять на захисті різних сфер і проявів суспільного інтересу — зокрема незалежних медіа, спеціалізованих громадських організацій із захисту громадських інтересів, незалежних експертно-аналітичних інституцій. Інша річ, що в загальному небайдужому суспільстві громадський контроль за владою є найефективнішим. Проблема асиметрії сил у взаєминах «суспільство — держава (влада)» полягає не лише в недостатньому, навіть на конституційному рівні, правовому забезпеченні рівнозначної суб'єктності суспільства поряд із державою. Варто відзначити також, що більшість населення України, попри успішний досвід політичних мобілізацій 2004 року, все ще не усвідомлює своїх уже існуючих можливостей щодо впливу на владу, не вважають себе активними суб'єктами соціального процесу, спроможними дієво впливати на процес прийняття владних рішень, особливо в період між виборами (див. рис. 6).

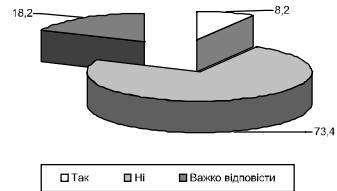

Рис. 6. Чи згодні Ви з таким судженням: «У період між виборами нашою країною керують відповідно до волі та інтересів народу?» (2007, %)

Отже, з огляду на значну кількість об'єктивних причин (історичну традицію авторитарного псевдо-«пародовладдя» та патерналізму, складність і незавершеність процесів соціальної диференціації та слабку артикуляцію власних інтересів багатьма суспільними групами, неідеальні інститути та практики демократичного представництва) суттєвою прикметою реального політичного процесу в Україні є збереження формально-декларативних механізмів представництва суспільних і групових інтересів, а також відсутність ефективної системи громадського контролю за владою. Зворотним боком такого процесу є його вузькокорпоративний характер, формування владних або кланових груп інтересів з їхніми досить чітко артикульованими економічними та політичними інтересами в боротьбі за владу [5].

Така система політичного представництва сприяє реалізації інтересів обмеженого кола суспільних груп (зокрема, кланово-олігархічних об'єднань та державної бюрократії), а політичні інституції, які в ідеалі повинні виконувати роль представників інтересів широкого загалу суспільних груп (передусім політичні партії та громадські організації), функціонально поки що не спроможні виконувати такі ролі. Тим паче з огляду на українську статистику.

Підтвердженням такої ситуації є й уявлення громадян України про ті структури й організації, які, на їхню думку, можуть реально захистити їхні інтереси в нашій країні (див. табл. 3).

Громадяни досить негативно оцінюють можливість захисту своїх інтересів будь-якими організаціями і структурами, що існують у нашому суспільстві, в тому числі такими, як недержавні організації (товариство захисту прав споживачів, правозахисні організації і т.п.), міжнародні організації, політичні партії. Найбільший відсоток опитаних вважає, що захистити їхні інтереси можуть такі державні структури, як «правоохоронні органи і суд». Депутатський же корпус також, як і громадські організації та структури, практично не розглядаються як реальні захисники інтересів громадян у разі порушення їхніх прав. Ця тенденція може свідчити як про неопіформованість населення, так і про слабкість впливу й малу ефективність реалізації правового механізму недержавних структур у рамках реалізації інтересів громадян.

Помітний скепсис у громадян існує і щодо адекватності представництва їхніх інтересів існуючими політичними партіями в

Таблиця 3
Розподіл відповідей на запитання: «Як Ви вважаєте, у разі порушення Ваших прав, які організації можуть реально захистити Ваші інтереси?» (%)

Суб'єкти влади	2001		2006	
	2001	2006	2001	2006
Державні організації*	Правоохоронні органи і суд		31,6	31,6
	Депутат місцевої ради	17,3	7,7	7,7
	Депутат Верховної Ради		4,9	4,9
Недержавні організації (товариство захисту прав споживачів, правозахисні організації і т.п.)	10,1	6,5		
Міжнародні організації	6,2	8,1		
Тілової структури	3,9	3,9		
Політичні партії	1,6	3,8		
Таких організацій я не знаю	55,6	35,5		
Немає	1,5	1,1		
Важко сказати	5,5	21,6		

* В 2001 році в переліку існувала позиція «державні організації», яку в 2006 році було конкретизовано через позначення таких суб'єктів впливу: «правоохоронні органи і суд», «депутат місцевої ради», «депутат Верховної Ради».

Україні. У 2007 році, за даними опитування Інституту соціології НАНУ, майже третина респондентів зазначили, що жодна з політичних партій, представлених на той час у Верховній Раді, не виражає інтересів населення країни, а 14% респондентів взагалі не відповіли на це питання (див. рис. 7).

Функцію представництва політичними партіями суспільних інтересів ще більше ускладнює чинна нині пропорційна система парламентських та місцевих виборів із «закритими» партійними списками, ситуація, коли розбудова партій відбувається з огляду на політичні та економічні інтереси невеликої групи організаторів партії. За результатами 2009 року лише 4% опитаних громадян України зазначають, що є членом якоїсь політичної партії. Відповідаючи ж на запитання: «Чи є в країні така політична партія (блок), яка близька Вам за ідеологічними та програмними цілями?», близько половини опитаних громадян України (48%) дають негативну відповідь, майже 20% вагаються з відповіддю і лише третина українських громадян вказує на існування політичних партій або блоків, які їм близькі за ідеологічними та

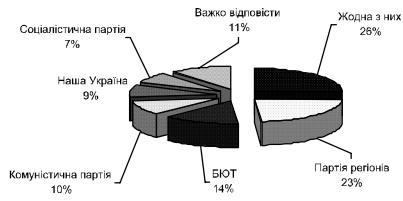

Рис. 7. Оцінка здатності політичних партій, представлених у Верховній Раді, виражати інтереси населення країни? (%)

програмними цілями. Понад те, опитування 2009 року засвідчує, що більшість українців, відповідаючи на запитання: «На Вашу думку, у теперішній час між якими групами людей у нашому суспільстві існує сильна напруженість?», зазначають, що сильна напруженість у суспільстві існує саме між політиками та звичайними громадянами (52%). Причому 42,2% респондентів вважають, що до 2020 року напруга між цими групами посилиться. Більшість громадян (55,7%) вважають, що їхні інтереси не захищають ні президент, ні Верховна Рада, ні Уряд, ні політичні партії та інші офіційні структури й організації України. Формування рівноправних, партнерських стосунків «суспільство — держава (влада)» — ключова умова розвитку демократичної держави, становлення й удосконалення якої необхідне як можливість представництва багатоманітності соціально-групових інтересів у їх гармонійному та неконфліктному сполученні із загальносуспільним інтересом.

Громадянському суспільству, яке зароджується, поки що не вдалося стати рівноправним агентом соціальних взаємовідносин. Людина не бачить сьогодні в ньому реальної сили, здатної захистити і відстоювати її інтереси, контролювати і впливати на владні структури на користь конкретної особи, не бачить

сили, що опосередковує й захищає її інтереси у відносинах із державою. З іншого боку, особа ще не готова до реалізації тих можливостей, які надаються їй сьогодні в рамках змін, що відбуваються в соціальній системі, до появи демократичних структур, об'єктивних умов, які з'явилися сьогодні й характеризують сучасні світові тенденції розвитку суспільства.

Справді, як свідчить наше дослідження, теоретично та й з урахуванням здорового глузду демократія і демократичні процеси впливають соціальним очікуванням та інтересам суспільства й пересічного громадянина. Проте особливості української, та й пострадянської дійсності мають специфіку реалізації переходу, пов'язану з тим, що реально в країні відбулося миттєве руйнування старої системи управління і впровадження в політичну та соціальну практику норм, цінностей і стандартів за зразком західної демократії.

Формально можна говорити про ліквідацію партійної монополії на владу, затвердження політичного й ідеологічного плюралізму, багатопартійності, нової виборчої системи і про появу структур громадянського суспільства. Проте суб'єктивно такий перехід від авторитарної системи до демократичної пов'язаний із значними труднощами, причому зовсім не теоретичного характеру.

Велома соціально-психологічна причина негативної оцінки функціонування демократії в Україні, на наш погляд, полягає в тому, що демократичні принципи взаємодійності та взаємості в суспільстві які не стали змістом свідомості громадян, змістом і нормою реального механізму здійснення за захисту інтересів і різних соціальних груп, і пересічних українських громадян, нормою соціальної взаємості в суспільстві, реалізованою в ціннісно-мотиваційних потребах соціальних суб'єктів різного рівня.

Відповідаючи на запитання щодо найважливішого засади демократичного суспільства для обстоювання своїх інтересів, переважна більшість українських громадян обирає декларативні позиції, що відбивають загальні принципи та свободи функціонування сучасного суспільства — забезпечення прав на працю, рівність усіх перед законом (див. рис. 8).

Парадоксальним є той факт, що основні «інструментальні» принципи реалізації відносин у демократичному суспільстві, а саме: інституції громадянського суспільства, елементи демокра-

Рис. 8. Розподіл відповідей на запитання: «Які з наведених нижче демократичних засад суспільства Ви вважаєте сьогодні найважливішими для обстоювання Вами своїх інтересів?» (2009, %)

тичної культури, заходи інтеграції та об'єднання громадян за інтересами в демократичному суспільстві (можливість контролю громадян за рішеннями влади; можливість об'єднання громадян для захисту своїх інтересів; повага до поглядів, інтересів і переконань інших тощо) — тобто позиції, які реально відзеркалюють й забезпечують якість функціонування демократії, ефективність її функціонування як механізму та засобу реалізації

соціальних інтересів у демократичному суспільстві, рідше видляються респондентами як найважливіші демократичні засади для відстоювання своїх інтересів.

Українське суспільство продовжує перебувати в шорак шаблонів та мислити тривіальними штампамі для означення чинників функціонування демократії в контексті реалізації соціальних інтересів у демократичному суспільстві.

Тим цікавіше простежити й проаналізувати групи тих українців, які обирають із запропонованого переліку саме ті позиції, які відзеркалюють реальні чинники демократичної взаємодії й забезпечують умови реалізації інтересів у суспільстві реальної демократії.

Так, наприклад, можливість контролю за рішеннями влади як важливу демократичну засаду обстоювання своїх інтересів найчастіше обирають більш освічені українці (38,6% українців — з вищою освітою, 34,4% українців — з незакінченою вищою освітою, 28,9% — із середньою спеціальною освітою, 24,1% — із загальною середньою освітою, 20,5% — з неповною середньою) та мешканці великих міст і мегаполісів (див. рис. 9).

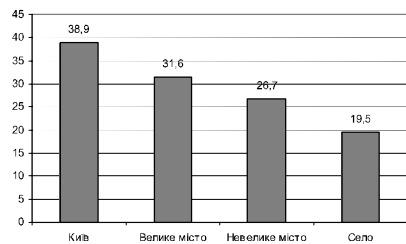

Рис. 9. Можливість контролю за рішеннями влади — найважливіша засада демократичного суспільства (2009, %)

Важливі демократичні засади (можливість об'єднання громадян для захисту своїх інтересів; свобода слова, поглядів, переконань; повага до поглядів, інтересів і переконань інших), що забезпечують можливість обстоювання своїх інтересів та відбивають демократичну культуру відносин і взаємодії в демократичному суспільстві, частіше виділяють мешканці столиці й великих міст (16–17%) порівняно з тими, хто мешкає у невеликих містах і селах (14%).

Слід зазначити, що чітко простежується той факт, що саме молоді частіше зазначає важливість елементів демократичної культури як вагомого чинника обстоювання соціальних інтересів у сучасному українському суспільстві (див. рис. 10).

Отже, можна очікувати, що вступ у фазу повноцінної соціальної та громадянської активності молоді покоління українців, українців доби глобалізації та інформаційного суспільства зможе забезпечити й втілення в соціальні відносини суспільства нових для країни стандартів соціальної взаємодії, нових форм реалізації та обстоювання соціальних інтересів – стандартів функціонування повноцінного демократичного суспільства.

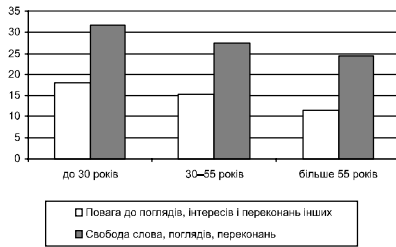

Рис. 10. Найважливіші засади демократичного суспільства (2009, %)

іалізмом, а антиматеріалізмом – і поговіт. Поява постматеріалізму свідчить про зміну пріоритетів поведінки і свідомості.

Дослідження зміни ціннісних пріоритетів в українському суспільстві за методикою Р.Інглгарта, яке проводиться упродовж уже понад десяти років, на жаль, поки що не демонструє вагомих типологічних змін у ціннісних пріоритетах українців [7]. Результати розподілу відповідей формують таку картину співвідношення респондентів за виділеними чотирма групами (див. табл. 4).

Таблиця 4
Типологія ціннісних пріоритетів (%)*

Роки	Цілковиті матеріалісти	Просумні матеріалісти	Постматеріалісти	Просумні постматеріалісти
	1 група (М-М)	2 група (М-П)	3 група (П-М)	4 група (П-П)
1994	62,5	26,9	7,8	2,0
1997	49,2	32,8	9,1	4,7
2001	49,2	27,1	21,3	2,4
2003	50,5	33,8	14,1	1,7
2006	54,8	30,1	13,0	2,1
2009	59,6	28,6	10,4	1,5

* Нами виділено чотири групи, відповідно до вибору респондентами певних ціннісних пріоритетів на основі відповідей на запитання першої батареї: 1 група – названа «цілковиті матеріалісти» (М-М), включила осіб, що зробили матеріалістичний вибір в обох випадках (і в першому, і в другому); 2 група – «просумні матеріалісти» (М-П), ті хто зробили перший матеріалістичний вибір, а другий – постматеріалістичний; 3 група – «постматеріалісти» (П-М), перший вибір – постматеріалістична альтернатива, другий – матеріалістична; 4 група – «просумні постматеріалісти» (П-П), обидва постматеріалістичні вибори.

Разом з тим слід зауважити, що початкова гіпотеза аналізу полягала в тому, що переважання матеріалістичних тенденцій за результатами нашого дослідження в Україні буде максимальним, постматеріалістичних виборів може не бути зовсім. Наявність не тільки матеріалістичних позицій, виявлених навіть у першому виборі, дає підставу для глибшого аналізу результатів за специфікою пріоритетних ціннісних виборів, зроблених респондентами.

Крім того, слід зазначити, що показником якісного засвоєння демократичного способу взаємодії в суспільстві для захисту своїх інтересів, безперечно, є засвоєння демократичних цінностей та норм соціальної взаємодії. Саме зрушення в ціннісних установках дає налію на поступове входження демократичних принципів реалізації соціальних інтересів у практику реалізації соціальних відносин у суспільстві. Про це свідчить і теорія ціннісних пріоритетів Р.Інглгарта. Теоретичне обґрунтування наявності демократичних ціннісних пріоритетів (сьогодні Р.Інглгарта називає ці цінності цінностями модернізації) запропоновано Р.Інглгартом після проведення масштабного та багатовимірного дослідження, яке охопило багато країн різного ступеня та напрямку розвитку. Р.Інглгарт виділив так звані матеріалістичні цінності, коли наголос робиться першодом на економічну та фізичну безпеку, і постматеріалістичні цінності, коли на перший план висувуються пріоритети якості життя, проблеми індивідуального самовираження, тобто цінності виживання і цінності благополуччя. Ключовою ідеєю теорії стало розуміння того, що прогресивні демократичні зміни в суспільстві припускають, що «норми індустріального суспільства, з їх націєністю на дисципліну, самовдиротворення і досягнення, поступаються місцем ширшій свободі індивідуального вибору життєвих стилів та індивідуального самовираження» [6, с. 10]. Зрушення від матеріалістичних цінностей до цінностей постматеріалістичних – якнайповніший документований аспект такої зміни.

У рамках рішення нашого завдання наявність (або відсутність) у нашому суспільстві ціннісних установок і пріоритетів, характерних для демократично благополучних держав, дає змогу відрефлексувати ситуацію в Україні й проаналізувати можливі перспективи її розвитку в контексті створення демократичних механізмів реалізації соціальних інтересів.

Виходячи з цього, можна зробити висновок, що розгляд наявності або відсутності, ступеня розвитку та специфіки прояву цих ціннісних пріоритетів у нашому суспільстві характеризує соціальну ситуацію в країні як індикатор демократичних перетворень, передвісник включення демократичних механізмів реалізації соціальних інтересів у процесі міжурядової та міжособистісної взаємодії.

Необхідно уточнити, що термін «постматеріаліст» укаже на певну групу цінностей і пріоритетів. Постматеріаліст не є нематері-

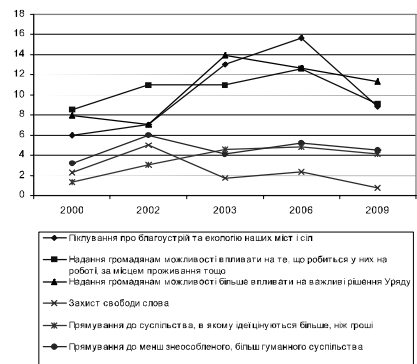

Рис. 11. Динаміка постматеріалістичних ціннісних пріоритетів у першому виборі (%)

Упродовж певного часу дослідження спостерігалось хоч і незначне, але позитивне зрушення в обранні постматеріалістичних ціннісних пріоритетів (див. рис. 11).

Це насамперед стосується ціннісних пріоритетів, що забезпечують реалізацію і обстоювання інтересів громадян на місцевому, побутовому рівні – піклування про благоустрій та екологію наших міст і сіл, надання громадянам можливості впливати на те, що робиться в них на роботі, за місцем проживання тощо.

Та все ж матеріалістичні цінності продовжують іррадіювати у виборах українців. Понад те, результати 2009 року засвідчують певною мірою повернення до матеріалістичних ціннісних пріоритетів (див. рис. 12).

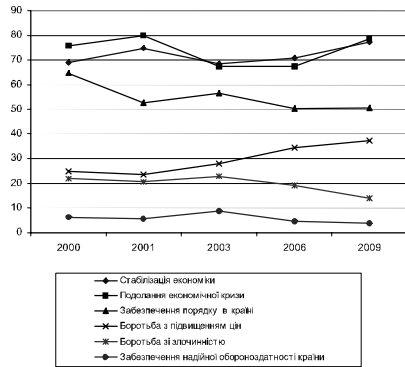

Рис. 12. Динаміка матеріалістичних ціннісних пріоритетів у першому виборі (%)

Криза суспільства загострила першочергово необхідність задоволення матеріальних, базових потреб, ще раз підтвердивши той факт, що суспільства виживання обирають матеріалістичні цінності. Між тим саме пріоритетність постматеріалістичних цінностей у ціннісних виборах громадян свідчить про перехід країни на новий рівень розвитку соціальних відносин, рівень функціонування розвинених сучасних демократій. Демократична система стане продуктивною тільки тоді, коли її елементи та принципи соціальної взаємодії увійдуть у сферу реалізації реальних інтересів усіх членів даного суспільства – і груп, і окремої людини, і всього українського суспільства. Запорукою позитивного розвитку мають стати зрушення в суспільстві як на соціаль-

но-політичному рівні соціальної взаємодії при реалізації соціальних інтересів, так і на соціально-психологічному рівні, рівні засвоєння демократичних норм та цінностей реалізації соціальних інтересів.

6.2. Громадянські практики як форми реалізації соціальних інтересів

Реалізація соціальних інтересів наочно виявляється в активності суб'єкта. Саме в процесі артикуляції інтересів можна вирізнити дійсні та фактичні прагнення людей, оскільки йдеться про наявність у соціальних суб'єктів сформованих цілей та намічених об'єктів реалізації своїх домагань. Однією з форм реалізації соціальних інтересів є громадянські практики як *систематичні, відтворювані та постійні дії населення у громадсько-політичній сфері*, які за умов вагомості сукупності та певних обставин здатні перетворювати соціальні та політичні інститути. Поняття "практика" трактується як здійснення, втілення в життя ідей, планів, намірів. Сучасні соціологічні словники поняття "практика" визначають як 1) діяльність людей, спрямована на перетворення природи і суспільства для створення необхідних умов існування і розвитку; 2) звичай, звичка; 3) тренування; прийоми; 4) навички у будь-якій діяльності, професії; практична професійна діяльність; 5) застосування і закріплення на ділі знань, що були здобуті теоретичним шляхом. Соціальними практиками вважають загальноприйнятні форми діяльності, що склалися у житті людей; сукупний досвід людства [8, с. 371]. Також практику зазвичай розуміють як систематичну, багаторазово повторювану діяльність, як поєднання такого роду діяльності багатьох індивідів. Застосування поняття практики, яке окреслює фактичну поведінку громадян, спрямовану на здобуття додаткових соціальних ресурсів та відстоювання своїх інтересів, стає доречним з огляду на те, що це поняття відтворює аспект повторюваності та відтворюваності поведінки, оскільки випадкова чи ситуаційна поведінка не може стати підґрунтям реалізації соціальних інтересів. Через громадянські практики дістає прояв феномен громадянськості – усвідомлення громадянином своїх прав та обов'язків у житті країни, створення умов для якнайповнішого розкриття всього потенціалу людини, її твор-